

BALANÇ DEL VIII CONGRÉS INTERNACIONAL D'ARQUEOLOGIA CRISTIANA.

La publicació de les actes del VIII Congrés Internacional d'Arqueologia Cristiana permet una reflexió de conjunt sobre els treballs d'aquesta reunió celebrada a Barcelona l'any 1969.¹

Dos volums, el primer de més de 600 pàgines de text i el segon de més de 250 làmines, han sortit, a cura del Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana de Roma i del Consejo Superior de Investigaciones Científicas de Barcelona. Aquestes actes volen representar l'estat de les diferents qüestions en cada sector de l'arqueologia cristiana, i llur lectura és indispensable per aquell qui vulgui estudiar en aquest camp. L'ur presentació material segueix la línia que va quedar fixada pel darrer congrés de Trèveris.²

L'aspecte científic d'aquestes actes, gràcies sobretot a la col·laboració d'un grup d'investigadors capaços de produir àmplies síntesis, és molt positiu. El balanç s'afegeix al dels precedents congressos i presenta l'estat de les qüestions en un camp en el qual les revistes especialitzades són poques. Les nou ponències i les trenta-vuit comunicacions toquen els temes més variats de l'arqueologia cristiana. Procuraré, nogensmenys, presentar els principals grups d'interès.

Cal començar per la Península Ibèrica, car el Congrés ens porta, per a l'arqueologia cristiana hispànica, moltes novetats. L'estat dels problemes havia quedat establert per les dues darreres síntesis de P. de Palol³ i per la reunió nacional celebrada a Vitòria el 1966 i publicada l'any següent.⁴

1. *Actas del VIII Congreso Internacional de Arqueología Cristiana (Barcelona, 5-11 octubre 1969)*, (*Studi di Antichità Cristiana*, XXX), Roma-Barcelona, 1972, vol. I, text: 614 pàgs. Vol. II, CCLXIII làms. Les referències al Congrés les faré únicament pel nom d'autor i títol de la comunicació.

2. *Akten des VII Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie (Trier 5-11 sept. 1965)* (*Studi di Antichità Cristiana*, XXVII), Roma-Berlín, 2 vols.

3. Pedro de PALOL, *Arqueología Cristiana de la España Romana*, Madrid-Valladolid, 1967, i *Arqueología cristiana hispánica de tiempos romanos y visigodos. Ensayo de síntesis monumental y bibliográfica*, a la *Rivista di Archeologia Cristiana*, t. XLIII, 1967 (= 1968), p. 177-232. Vegeu les recensions crítiques de conjunt per J. FONTAINE, *Un triple bilan d'archéologie paléochrétienne en Espagne (1966-1967)*, a la *Revue des Études Latines*, t. XLVI, 1968, p. 90-97, i Xavier BARRAL I ALTET, *Sur la mosaïque paléochrétienne hispanique. A propos de quelques travaux récents de P. de Palol*, al *Bulletin d'Information de l'Association Internationale pour l'Etude de la mosaïque antique*, t. III, Paris, 1971, p. 205-210.

4. *Actas de la I Reunión Nacional de Arqueología Paleocristiana (Vitoria, 29-31 octubre 1966)*, Vitòria, 1967.

Ara P. de Palol ens dona moltes novetats i els principals camins de recerca.⁵ Cal tornar a revisar, tan aviat com sigui possible, les velles excavacions, i cal excavar a les ciutats. Les comunitats urbanes ens són conegudes pels sarcòfags,⁶ i, llevat el cas de Barcelona, gairebé únicament pels textos. No coneixem grups episcopals com els de Provença, Itàlia o Africa. El fenomen de la cristianització del món rural sembla, cada vegada més, ésser l'obra dels grans latifundistes. Dins d'aquests cercles, el pas del món pagà al món cristià és gairebé imperceptible (Tossa de Mar, Centelles).⁷ El mateix fenomen es pot comprovar en les necròpolis. Per altra part, mentre l'arquitectura basilical és escassa en el segle iv, durant els segles v i vi es diversifica. Les construccions de tipus funerari són sovint de pla central i cobertes per una cúpula. Dins aquest grup, si La Cocosa fos del segle vi, com proposa Palol, tindriem un bon exemple del pas d'aquest tipus de coberta cap el món medieval.

Alguns contactes es fan cada vegada més evidents amb Provença i Itàlia del Nord (baptisteris de Terrassa i Barcelona), però les relacions amb Africa són segures, tant a Tarragona com a la Bètica (temples amb absis oposats). En aquests darrers es troba precisament una diferència essencial en relació als temples africans:⁸ el segon absis no és fruit d'una refecció tardana com a Africa, ans ha estat construït des del primer moment. Aquest fenomen podria trobar una explicació en la cronologia tardana d'aquests temples de la Bètica (finals del segle vi). Les Balears formen un grup a part girat cap a l'Orient i Africa⁹ que sembla beneficiar de l'emigració cristiana africana després de la conquesta dels vàndals. A aquest grup cal afegir algunes basíliques de Còrsega, també presentades al Congrés.¹⁰

Hom proposa una datació de l'església martirial de Marialba dins les darreries del segle iv.¹¹ Aquesta data està basada en l'aparell dels murs. Si això fos cert, no deixaria d'ésser molt important, car l'absis és de ferradura, i el mateix aparell es troba també als absis de la dita basílica de Bruñel. Si aquest espai és realment una basílica cristiana, tindriem, a finals del segle iv, una basílica amb dos absis oposats, anterior a les

5. Pedro de PALOL, *Los monumentos de Hispania en la arqueología paleocristiana*.

6. Cal consultar el mètode de treball utilitzat per Alberto BALIL, *Los sarcófagos paleocristianos de Barcelona. Estudio histórico topográfico sobre las necrópolis de la Barcino cristiana*, als *Studi in onore di Aristide Calderini e Roberto Paribeni*, t. III, Milano, 1956, p. 667-687.

7. Vegeu, també, Pedro de PALOL, *Castilla la Vieja entre el Imperio Romano y el Reino Visigodo*, Valladolid, 1970, p. 41 i ss.

8. Noël DUVAL, *Les basiliques de Sbeitla à deux sanctuaires opposés*, t. I, Paris, 1971, t. II, 1973.

9. Pedro de PALOL, *En torno a la iconografía de los mosaicos cristianos de las islas Baleares*, a les *Actas de la I Reunión...*, cit., p. 131-149.

10. Geneviève MORACCHINI-MAZEL, *La fouille des basiliques paléochrétiennes de Corse. Nouvelles découvertes*. Vegeu, també, id., *Les monuments paléochrétiens de la Corse*, Paris, 1967.

11. Theodor HAUSCHILD, *Untersuchungen in der Märtyrerkirche von Marialba (provincia León)*..., i del mateix, *La iglesia martirial de Marialba (León)*, al *Bol. de la Real Ac. de la Historia*, t. CLXIII, 1968, p. 243-249.

africanes. Precisament els dubtes són cada vegada més grans sobre el caràcter cristià del conjunt de Bruñel.¹² A més, no se sap tampoc si l'absis oest és realment d'origen o si ha estat afegit després. Tampoc no queda clar si aquesta aula posseï columnes i, a més, no s'ha trobat cap vestigi de material litúrgic. El pla publicat mostra bastant clarament la relació entre l'aula i algunes construccions de la vila. Queda, doncs, un gran punt d'interrogació fins que d'altres excavacions no el resolguin.

Una nova basílica és afegida al conjunt de monuments coneguts. La basílica de Bobalà¹³ forma un gran rectangle, dividit en tres naus, absis a l'est i capçalera tripartida. A l'oest, una sala única serveix de baptisteri i presenta una piscina de planta quadrada amb baldaquí. Les naus estan cobertes de sepulcres.¹⁴ Durant la primera fase de la construcció, que l'excavador data de finals del segle IV o de principis del V, l'absis es troba al mateix nivell que les naus. En la segona fase, datada del segle VI, el nivell de la capçalera és més alt i hom intalla els cancells, el baptisteri i s'obren portes laterals. La tercera fase, que Pita data del segle VII, ja no em sembla tan clara. Cal mencionar la destrucció de la basílica en època musulmana i la presència d'un mobiliari litúrgic important.

Una altra gran novetat del Congrés consisteix en la presentació de les excavacions del baptisteri de la basílica de Barcelona. Malauradament aquesta presentació no va acompanyada de la publicació densa que esperem que hom faci aviat.¹⁵ Construït probablement durant el segle VI, el baptisteri de Barcelona sofrirà una destrucció durant el segle X. L'excel·lent pla publicat¹⁶ ens mostra la piscina octogonal, d'un tipus freqüent a Provença i al nord d'Itàlia, i el fons en forma de creu patada.¹⁷

El mausoleu de Las Vegas de Pueblanueva, de planta poligonal, està construït amb una residència d'època teodosiana.¹⁸ El de Centelles també forma part d'un conjunt residencial important.¹⁹ Sobre els mosaics de la

12. Pedro de PALOL y Manuel SOTOMAYOR, *Excavaciones en la villa romana de Bruñel (Quesada) de la provincia de Jaén*.

13. R. PITA y P. de PALOL, *La basílica de Bobalá y su mobiliario litúrgico*.

14. Cal lamentar que no hi hagi en la publicació un pla amb la localització exacta de totes les tombes i amb llurs nivells.

15. F. P. VERRIÉ, *Le baptistère de Barcelone*.

16. Que cal completar pel publicat a Rosa ALMUZARA, *De les clavegueres del carrer dels Comtes al baptisteri paleocristià de Barcelona*, a *Serra d'or*, t. XIII, Barcelona, 1971, p. 519.

17. Metodològicament sóc molt escèptic al simbolisme de la creu patada de la piscina del baptisteri de Barcelona i a la relació que hom hi vol veure amb les formes heràldiques posteriors (Cf. F. P. VERRIÉ, op. cit., p. 606, i sobretot Frederic UDINA MARTORELL, *La tradició barcelonina de la creu «patada»*, als *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, t. XIV, 1970, p. 87-90). Els plans de piscines baptismals en forma de creu patada no són rars, com et pot deduir d'un ràpid cop d'ull al llibre de A. KHATCHATRIAN, *Les baptistères paléochrétiens*, Paris, 1962. En aquest llibre trobo les piscines de Dair Solaib a Síria (fig. 8, p. 2; fig. 97, p. 13 i p. 80), Tchoban Déré a Bulgària (fig. 166, p. 20 i p. 133) i Henchir Bour Medes a Tunísia (fig. 276, p. 38 i p. 93).

18. Theodor HAUSCHILD, *Untersuchungen... im Mausoleum von Las Vegas de Pueblanueva (Prov. Toledo)*. Vegeu també l'article del mateix autor als *Madrider Mitteilungen*, t. X, 1969, p. 296-316.

19. Theodor HAUSCHILD, *Untersuchungen im Monument von Centelles (Tarragona)*.

cúpula d'aquest mausoleu, H. Schlunk presenta noves conclusions²⁰ tot resumint les que ja havia exposat en altres llocs.²¹ Aquest investigador justifica de nou les seves, ja famoses, conclusions històriques sobre el mausoleu, basant-se ara en un article recent de J. Untermann.²²

La necròpolis de Cartagena representa una aportació molt valuosa a la nostra coneixença de les necròpolis hispàniques.²³ Aquesta necròpolis posseeix *mensae* d'àgape funerari del tipus de les de la necròpolis de Tarragona. P. de Palol les compara als exemplars de la basílica d'Alexandre a Tipasa i als de la de Santa Salsa, a la mateixa ciutat.²⁴ Aquest tipus d'enterrament atesta a Hispània la supervivència dels àgapes funeraris pagans com a Àfrica, són precisament els exemples africans els que confirmen el caràcter cristià de la necròpolis de Cartagena, malgrat que cap troballa no ho provi. Aquestes *mensae*, de les quals una comporta un mosaic, constitueixen un nou punt de contacte amb Àfrica del Nord.

Els sarcòfags són un dels capítols més ben coneguts de l'arqueologia cristiana hispànica. M. Sotomayor en sistematitza la cronologia,²⁵ i A. Recio Véganzones dona un catàleg descriptiu de les tapes conegudes i un repertori dels temes i símbols que s'hi troben.²⁶ Els sarcòfags de tallers locals són estudiats per H. Schlunk.²⁷ La majoria són tardans (segle v) i pertanyen a dos grups: el de Tarragona, relacionat amb Cartago, i el de la Bureba, de factura més local, amb una iconografia sense cap influència dels sarcòfags pagans ni dels importats de Roma. Aquest grup de la Bureba sembla imitar prototips orientals o africans perduts.

Hem de lamentar que la presentació dels monuments portuguesos no sigui més àmplia. La gran importància de la pintura de Troia, així com la basílica amb tres naus i doble absis de Torre de Palma, només es poden comparar a la presència de la de San Cucufate dins d'una vila rústica o al baptisteri ja conegut trobat a Idanha-a-Velha.²⁸

Una part important del Congrés tracta d'Àfrica del Nord i de l'estat

20. Helmut SCHLUNK, *Bericht über die Arbeiten in der Mosaikkuppel von Centcelles*.

21. T. HAUSCHILD, H. SCHLUNK, *Vorbericht über die Arbeiten in Centcelles*, als *Madridrer Mitteilungen*, t. II, 1961, p. 119-182 i *Informe preliminar sobre los trabajos realizados en Centcelles* (*Exc. Arq. en España*, 18), Madrid, 1962.

22. J. UNTERMANN, *Namenkundliche Bemerkungen zu Constanli und Cencelles*, als *Madridrer Mitteilungen*, t. VIII, 1967, p. 226-229.

23. Pedro SANMARTÍN MORO y Pedro de PALOL, *Necrópolis paleocristiana de Cartagena*.

24. Paul-Albert FÉVRIER, *Le culte des martyrs en Afrique et ses plus anciens monuments*, al *XVII Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, Ravenna, 1970, p. 202-204. Vegeu, sobretot ara, Jürgen CHRISTERN, *Basilika und Memorie der Heiligen Salsa in Tipasa. Ein Beitrag zum Verhältnis von Märtyrergrab und Zömeterialkirche*, al *Bulletin d'Archéologie Algérienne*, t. III, 1968, p. 193-258.

25. Manuel SOTOMAYOR, *Sarcófagos romano-cristianos de España. Notas de cronología*.

26. Alejandro REGIO VEGANZONES, *Tapas romanas de sarcófagos paleocristianos en «Hispania»*.

27. Helmut SCHLUNK, *Sarcófagos paleocristianos labrados en Hispania*.

28. D. Fernando de ALMEIDA et. J. L. MARTINS DE MATOS, *Notes sur quelques monuments paléochrétiens du Portugal*.

dels diferents problemes en aquella regió a càrrec dels especialistes N. Duval, P. A. Février, J. Lassus i J. B. Ward Perkins.

Si les esglésies d'Àfrica del Nord no s'han conservat tan fàcilment com les de Síria, això és degut a la pobresa dels materials de construcció i a les repetides destruccions que aquests monuments han sofert. El tipus general d'aquestes esglésies africanes, presentat per J. Lassus,²⁹ comporta una nau central més ampla que les laterals, la presència freqüent de tribunes, del synthronos i de dos altars, fins i tot quan no hi ha doble absis. La capçalera està formada per un absis amb dues sagristies i un mur recte que tanca uniformement l'església. El culte als màrtirs es troba atestat tant del costat donatista com catòlic. Generalment, aquest culte transforma l'aspecte de les esglésies amb l'adjunció d'un contra-absis. Les capelles presenten sovint bon nombre de tombes. Els grans conjunts resten rars.

P. A. Février, utilitzant les notes deixades per L. Leschi, dona una sèrie de novetats per la regió d'Algèria.³⁰ Notes sobre Tébessa Khalia, Henchir el Abiod, Timgad, Djémila³¹ i altres conjunts menors. També proposa noves interpretacions per a la identificació dels set màrtirs de la basílica de Tébessa. Confirma la data tardana, dins del segle v, de la basílica i de la sala trifoliada que són contemporànies.³² De la basílica d'Henchir Deheb només coneixem el pla i la fotografia del baptisferi que havia publicat Lesch.³³ P. A. Février publica ara alguns elements del decor que pertanyen al grup de la regió de Tébessa, que ell mateix havia definit.³⁴ La basílica civil de Tipasa és important com a prefiguració de la basílica cristiana.

Poques novetats per la Tripolitània i, en canvi, bastants excavacions a la Cirenaica. J. B. Ward Perkins dona un repertori dels nous materials i defineix el tipus de basílica freqüent a la regió durant el segle v.³⁵ Tres naus a l'interior d'un perímetre rectangular. Una de les dues sales al costat de l'absis serveix de baptisteri. Als peus de l'església, un nàrtex entre dues sales, de les quals una serveix per a pujar al pis superior. En aquesta regió no hi ha cap constant d'orientació, mentre que a la Tripolitània les esglésies són sovint orientades a l'oest i canvien de direcció després de la conquesta bizantina. Queda encara un problema per resoldre: el de la raresa dels conjunts anteriors a finals del segle v.

29. Jean LASSUS, *Questions sur l'architecture chrétienne de l'Afrique du Nord*.

30. Paul-Albert FÉVRIER, *Travaux et découvertes en Algérie*.

31. Per exemple, sobre aquesta darrera, criticant algunes de les interpretacions d'Yvonne ALLAIS, *Une basilique cimetériale à Djemila (Cuicul)*, al *Bulletin d'Archéologie Algérienne*, t. I, 1962-1965, p. 189-205.

32. L'estudi d'aquest problema es troba a Paul-Albert FÉVRIER, *Nouvelles recherches dans la salle triflée de la basilique de Tébessa*, al *Bulletin d'Archéologie Algérienne*, t. III, 1968, p. 167-191.

33. Louis LESCHI, *La basilique chrétienne en Algérie*, a les *Atti del IV Congresso Internazionale di Archeologia Christiana*, t. I, Roma, 1940, p. 164 i ss.

34. Paul-Albert FÉVRIER, *Conditions économiques et sociales de la création artistique en Afrique à la fin de l'Antiquité*, al *XVII Corso di cultura...* cit., p. 161 i ss.

35. J. B. WARD-PERKINS, *Recent work and problems in Libya*.

El decor dels monuments d'Àfrica del Nord³⁶ presenta una gran unitat regional i molts grups locals treballant amb materials de la regió. L'escultura decorativa és menys coneguda que els mosaics i sobretot que els mosaics funeraris. El repertori dels mosaics cristians és sovint el mateix que el dels mosaics pagans.³⁷ Alguns contactes es poden establir amb Itàlia, les Balears o Antioquia. La representació humana apareix tard en els mosaics funeraris africans (mitjà segle v), i si això s'arriba a confirmar definitivament, caldrà revisar la cronologia dels mosaics de Tabarka. Una nova llista dels paviments datats per criteris arqueològics serà de gran utilitat.³⁸ Les pintures murals són rares, car sovint no s'han conservat. L'escultura arquitectural és a vegades reutilitzada de monuments anteriors, però hi ha tallers que treballen a cada regió (Tébessa, Sbeitla).

Cal passar ara a l'arqueologia italiana. M. Mirabella Roberti estudia la importància de Milà com a capital i la seva influència sobre l'arqueologia del nord d'Itàlia, junt amb les seves relacions amb Trèveris.³⁹ Grans ambientes rectangulars dividits en naus, comuns a Milà i Aquileia, són semblants al tipus de basílica adriàtica i del nord d'Itàlia del segle iv: una aula rectangular sense absis que planteja el problema de les aules paral·leles.

El baptisteri de Milà, degut a Sant Ambrosi, presenta la particularitat de la forma octogonal contrària a la freqüent hexagonal. Podria derivar de monuments profans. Les basíliques palatines d'aquesta regió seran més ben conegudes si hom accepta l'atribució de les de Sant Lorenzo de Milà o de Palazzo Pignano (Cremona). Durant el segle v la cort passa a Ravenna. El tipus d'aula a tres naus i absis poligonal s'imposa. Una sola obra excepcional, durant el segle vi: Sant Vital de Ravenna.

Aquesta visió de l'arquitectura cristiana a Itàlia del Nord guanya molt si hom atribueix tota la part d'originalitat que correspon als monuments d'Aquileia.⁴⁰ Segons S. Tavano aquesta seria la primera ciutat d'Itàlia septentrional que hauria tingut el baptisteri a l'eix de la basílica. Un punt molt positiu de la ponència de M. Mirabella Roberti i de la comunicació de S. Tavano són els excel·lents plans que ens proporcionen i que constitueixen un instrument de treball de gran valor.⁴¹

Altres comunicacions completen el panorama de les novetats italianes. Dos edificis cultuals i una zona d'enterrament a Cornus (Sardenya), amb

36. Noël DUVAL et Paul-Albert FÉVRIER, *Le décor des monuments chrétiens d'Afrique (Algérie, Tunisie)*.

37. Per exemple a Sétif. Cf. P. A. FÉVRIER, *Fouilles de Sétif. Les basiliques chrétiennes du quartier Nord-Ouest*. Paris, 1965, p. 68 i ss.

38. Abans teníem l'estudi de P. A. FÉVRIER, *Mosaïques funéraires datées d'Afrique du Nord*, a les *Atti del VI Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana (Ravenna, 1962)*. Roma, 1965, p. 433-456.

39. Mario MIRABELLA ROBERTI, *Carattere dei monumenti paleocristiani dell'Italia padana nei secoli IV e V*.

40. Sergio TAVANO, *Architettura aquileiese tra IV e V secolo*.

41. Vull, per exemple, citar el cas de la basílica de la Piazza della Vittoria de Grado. Tot el «dossier» sobre aquest monument es pot trobar al llibre recent de Paolo Lino ZOVATTO, *Grado. Antichi Monumenti*, Bologna, 1971, p. 89 i ss. Cal comparar amb el pla publicat ara a les *Actas*, l'âm. XLII.

la transformació d'una basílica en baptisteri, permeten a P. Testini parlar de relacions amb les Balears.⁴² Cal insistir en la gran importància dels capitells d'aquest conjunt. A Roma la troballa de la tomba del papa Calixt permet l'estudi d'aquests llocs de peregrinació.⁴³ De manera semblant, l'estudi del cementiri d'Alexandre presenta l'evolució entorn d'un nucli de pocs cubícols al voltant del d'Alexandre i la instal·lació d'altres tombes a la mateixa zona.⁴⁴ Un detall iconogràfic és important: la presència, per primera vegada en un epígraf de les catacumbes, de la representació de l'ocell dins una gàbia.⁴⁵ L'inventari dels monuments de salento⁴⁶ i un assaig de catàleg dels sarcòfags d'Istria⁴⁷ completen aquest panorama italià.

A les Gàl·lies el problema es presenta de manera lleugerament diferent, car els monuments principals han desaparegut i molts d'altres són únicament coneguts pels textos. De tota manera, pocs ho són per les excavacions.⁴⁸ A això podem afegir la nostra ignorància sobre la topografia de les ciutats del Baix Imperi. Hi ha també una certa dificultat per a situar les catedrals del segle iv. En canvi, durant el segle v, saben pels textos que aquestes trobaven dins la ciutat. Sabem també que les catedrals dobles eren freqüents.

Les esglésies conegudes són d'una o tres naus, i de vegades de pla irregular. Els baptisteris de Fréjus, Aix i Riez tenen punts de contacte amb el d'Albenga⁴⁹ o amb el de Milà, però la direcció en què s'han produït les influències no és encara prou clara. El problema del baptisteri de Poitiers continua discutit, mentre que els de Valence o Venasque són considerats definitivament com a medievals. Per al decor, coneixem el de la Daurade de Toulouse gràcies a descripcions del segle xviii i a una columna i un capitell conservats al Louvre. Trobem bons punts de comparació a l'Hypogée des Dunes de Poitiers i a la cripta de Jouarre. Mentre la cronologia dels sarcòfags d'Aquitània és objecte encara de viva discussió, el de Jouarre introdueix ja el decor monumental. En general, hom constata la persistència de les tradicions antigues cap al món medieval, amb un predomini del sud fins al segle vii i del nord després.

Ja he evocat el problema de la implantació de la basílica episcopal dins la ciutat. Els primers bisbes eren enterrats a la necròpolis subur-

42. Pasquale TESTINI, *Il complesso paleocristiano di Cornus (Regione Columbaris) in Sardegna*.

43. Aldo NESTORI, *La tomba di S. Callisto sull'Aurelia Antica*.

44. Umberto M. FASOLA, *Le recenti scoperte nelle catacombe sotto Villa Savoia. Il «Coemeterium Jordanorum ad S. Alexandrum»*.

45. Ibid., lám. CVIII, fig. 4. Vegeu, sobre aquest tema, André GRABAR, *Un thème de l'iconographie chrétienne: l'oiseau dans la cage als Cahiers Archéologiques*, t. XVI, 1966, p. 9-16, i Øystein HJORT, *L'oiseau dans la cage: exemples médiévaux a Rome*, seguit d'una nota d'A. GRABAR als *Cahiers Archéologiques*, t. XVIII, 1968, p. 21-32.

46. Rosario JURLARO, *Architettura paleo-cristiana nel Salento*.

47. Ante SONJE, *Sarcophagi paleocristiani dell'Istria*.

48. P. A. FÉVRIER et N. DUVAL, *Les monuments chrétiens de la Gaule Transalpine*. Aquesta ponència es pot completar per la de K. BÜHNER, *Die christlichen Denkmäler der römischen Provinzen Belgica, Germania und Raetia bis zur Zeit Gregors des Grossen*.

49. Vegeu Valeria SCIARRETTA, *Il battistero di Albenga*, Ravenna, 1966.

banes, on s'aixecava una capella funerària amb un culte particular i diferent del de la catedral. Aquestes dues esglésies existeixen paral·lelament.⁵⁰

Una curta comunicació sobre les excavacions de Saint-Sernin de Toulouse completa les informacions franceses.⁵¹

La cristianització de Bretanya presenta aspectes completament diferents dels de la del Continent. El cristianisme sembla deixar algunes traces des del II o III segle, encara que els vestigis del paganisme siguin molt més abundants. Poques troballes en nuclis urbans, car quasi totes semblen pertànyer a vil·les romanes de grans propietaris. Sembla que la religió sigui una pràctica quasi exclusiva d'aquests propietaris, potser emigrats del Continent.⁵²

El món oriental té un lloc important al Congrés amb un cert nombre de comunicacions⁵³ i de resums d'excavacions.⁵⁴ Cal destacar les excavacions de convents al desert d'Egipte, que permeten la comparació entre els textos i els monuments. Els grups de monjos viuen en convents de forma rectangular, bé que individualment tinguin llurs grups d'habitacions. Sols més tard alguns elements de vida comunitària apareixen (església, infermeria, etc.).⁵⁵

L'escultura decorativa de l'església de Sant Polyuktos a Constantinoble té molts punts en comú amb la de la Cúpula de la Roca de Jerusalem⁵⁶ d'època ommeia. Totes dues presenten bon nombre de motius d'origen sassànida.⁵⁷

En un Congrés com aquest no podien mancar les comunicacions tractant de temes d'iconografia cristiana. Noves interpretacions d'imatges ben conegudes⁵⁸ o revisions de problemes més generals com el del pas de la iconografia imperial a la iconografia cristiana,⁵⁹ o encara el del significat del culte entre els cristians.⁶⁰

S. Tsuji estudia la Gènesis de Cotton amb noves identificacions.⁶¹

50. René CROZET, *Chapelles et basiliques funéraires en France*.

51. E. DELARUELLE, *Les fouilles de Saint-Sernin de Toulouse en 1969*.

52. K. S. PAINTER, *Villas and christianity in roman Britain*. Vegeu, del mateix autor, l'article publicat al *British Museum Quarterly*, t. XXXV, 1971, p. 156-175, láms. LXVI-LXXII.

53. Per exemple, Pierre du BOURGET, *La couleur noire de la peau du démon dans l'iconographie chrétienne...*, o encara Jules LEROY, *Peinture copte et peinture romane*.

54. V. TRAN TAN TINH, *Rapport préliminaire sur la fouille de la basilique de Soloi, Chypre*. Paul Van MOORSEL, *Gli scavi olandesi in Nubia*.

55. François DAUMAS, *Cinq campagnes de fouilles au désert des cellules (1964-1969)*.

56. R. M. HARRISON, *The sculptural decoration of the church of St. Polyuktos*. Vegeu també la comunicació d'aquest mateix autor al congrés de Trèveris, p. 543 i ss.

57. Sobre aquest problema, en darrer lloc Henri STERN, *Notes sur les mosaïques du Dôme du Rocher et de la Mosaïque du Damas. A propos d'un livre de Mme. Marguerite Gautier VanBerchem*, als *Cahiers Archéologiques*, t. XXII, 1972, p. 201 i ss.

58. Peter POSCHARSKY, *Untersuchungen zum Jona-Mosaik in der Südkirche zu Aquileia*.

59. H. W. HAUSSIG, *Der Einfluss des römischen Kaiserkultes auf die christliche Kunst gezeigt an einigen Beispielen*. Sobre aquest tema, A. GRABAR, *Christian Iconography. A study of its origins*, Londres, 1969, p. 31 i ss.

60. Maurice BRÖNS, *Témoignages iconographiques sur le syncrétisme christiano-astral dans le Haut Moyen Âge*.

61. Sahoko TSUJI, *Nouvelles observations sur les miniatures de la Genèse de Cot-*

M. Sacopoulos presenta, en canvi, la imatge de la Verge dins una mandorla,⁶² malauradament sense fer referència a un important article d'A. Grabar sobre aquest tema.⁶³ G. Tomasevic proposa una interpretació del mosaic d'Heraklea Lynkestis que no acaba de convèncer totalment.⁶⁴ L'autor veu en aquest mosaic la representació de l'Univers cristià amb la presència del cel, del paradís, de la terra i de l'aigua. G. Tomasevic defensa un esquema general de composició derivat de temes circulars.

Tres comunicacions iconogràfiques mereixen un comentari a part. Les de W. N. Schumacher i H. Stern⁶⁵ proven definitivament que el relleu del cementiri de Pretextat no representa pas el martiri d'una santa, ans una escena del ritu dels *Lupercals*. Els autors basen llur comparació en una escena del mes de febrer del mosaic d'El-Djem. T. Velmans demostra que en una representació de la Font de la Vida els tres hebreus estan directament relacionats amb la iconografia baptismal.⁶⁶

Després d'aquest ràpid cop d'ull als resultats del Congrés, encara cal dir uns mots per a assenyalar la importància de la comunicació de M. Riu, fruit del seu treball de camp sobre les coves alt-medievals dedicades al culte.⁶⁷ Contràriament els autors alemanys,⁶⁸ que daten aquestes coves del segle VII, M. Riu proposa els segles VIII o IX.⁶⁹ A Capadòcia, en canvi, N. Thierry pot datar un cert nombre d'aquests monuments d'abans de la crisi iconoclasta, contràriament al que hom havia dit fins ara.⁷⁰ La importància d'aquestes comunicacions és la d'integrar l'arqueologia alt-medieval a les reunions d'arqueologia cristiana.

Al terme d'aquestes notes disperses m'haig de subscriure a les paraules d'H. I. Marrou, pronunciades durant el discurs de clausura. El pro-

ton. Vegeu l'article del mateix autor sobre els cicles d'Agraham, Lot i Jacob als *Cahiers Archéologiques*, t. XX, 1970, p. 29-46.

62. Marina SACOPOULO, *Mosaïque de Kanakaria (Chypre). Essai d'exegèse de la «Mandorla»*.

63. André GRABAR, *The Virgin in a mandorla of light*, als *Late Classical and Mediaeval Studies in honor of Albert Mathias Friend*, Princeton, 1955, p. 305-311.

64. Gordana C. TOMASEVIC, *Une mosaïque du Ve siècle de Herakles Lynkestis...*

65. Walter N. SCHUMACHER, *Altphristliche Märtyrer-Darstellung?* H. STERN, *Un relief du cimetière de Prétextat*.

66. Tania VELMANS, *Une image paléochrétienne rare au baptistère de Pitzunda*, que cal completar per l'article de la mateixa autora *Quelques versions rares du thème de la fontaine de vie dans l'art paléochrétien*, als *Cahiers Archéologiques*, t. XIX, 1969, p. 29-43.

67. Manuel RIU, *Cuevas-eremitorios y centros cenobíticos rupestres en Andalucía Oriental*.

68. Th. HAUSCHILD, H. SCHLUNK, *Die Höhlenkirche beim Cortijo de Valdecarrales*, als *Madriider Mitteilungen*, t. XI, 1970, p. 223-229, fent seguit a Rafael VAÑO SILVESTRE, *Oratorio rupestre visigodo del Cortijo de Valdecarrales (Jaén)*, a la mateixa revista, p. 213-222.

69. Cal afegir a aquesta problemàtica l'article recent d'Ignacio BARANDIARÁN, *Restos visigodos en la Cueva Foradada (Sarsa de Surta, Huesca)*, als *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, t. IX, Zaragoza, 1973, p. 9-48.

70. Nicole THIERRY, *Monuments pré-iconoclastes en Cappadoce rupestre*. Afegir de la mateixa autora *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce. Région du Hasan Dagi*, Paris, 1963, i *Un décor préiconoclaste en Cappadoce: Açikel Aga Kilisesi*, als *Cahiers Archéologiques*, t. XVIII, 1968, p. 33-69.

fessor francès atribuïa l'èxit científic del Congrés al fet d'haver tingut una excellent preparació amb la reunió de Vitòria.⁷¹ A Itàlia ja s'han celebrat tres Congressos Nacionals d'Arqueologia Cristiana.⁷² Caldria que la reunió de Vitòria no quedés com un exemple únic del que cal fer, ans fos un model per al futur. Aquestes reunions nacionals haurien d'esdevenir periòdiques, però menys freqüents que les dels Congressos Nacionals d'Arqueologia i sobretot molt més selectives, destinades a investigadors nacionals i estrangers, als estudiants, i centrades en una problemàtica pròpiament peninsular. El cristianisme hispànic ja té les importants síntesis del professor Palol. Ell també ha contribuït a aquest Congrés internacional, no sols amb l'organització, sinó també amb el nombre i la qualitat dels treballs que ha presentat. Ara els dos volums de les actes són la síntesi que permetrà una nova etapa de treballs. — XAVIER BARRAL I ALTET.

71. Vegeu més amunt, nota 4.

72. *Atti del I° Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana. Siracusa 19-24 settembre 1950, Roma 1952, Atti del II°... Matera 25-31 maggio 1969, Roma 1971. Atti del III°... Friuli-Venezia Giulia 27 maggio-2 giugno 1972, Udine (en premsa).*